

АЗИМИЙ ИЖОДИДА ИҚТИБОС САНЪАТИ**Сарвиноз Азизхонова**

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат

адабиёт музейи таянч докторанти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6780312>

Аннотация. Мазкур мақолада Хожя Аҳмад Яссавийнинг издошларидан бўлган, XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярмида яшаб, ижод қилган Азимхўжа Эшоннинг шеърларида иқтибос санъатидан фойдаланганлиги, Қуръон ва ҳадис оятларидан иқтибослар келтиргани, мазкур шеърларнинг таҳлили, Қуръондан суралар ёки дуолар ўқиб ибодат қилиш тўғрисида маълумотлар берилди.

Калит сўзлар: иқтибос, Қуръон, ҳадис, девон, тасаввуф, шариат, маърифат, тариқат, иймон, тақво, диёнат.

ИСКУССТВО ЦИТИРОВАНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗИМИ

Аннотация. В данной статье приведены сведения об использовании искусства цитирования в стихах Азимходжи Эшана, последователя Ходжи Ахмада Яссави, жившего и писавшего в конце XVIII - начале XIX вв., цитаты из Корана и хадисов, анализ эти стихи, чтение сур или молитв из Корана.

Ключевые слова: цитата, Коран, хадис, девон, мистика, шариат, просвещение, учение, вера, благочестие, религия.

THE ART OF QUOTATION IN AZIMI'S WORK

Abstract. This article provides information about the use of the art of quotation in the poems of Azimkhoja Eshan, a follower of Khoja Ahmad Yassavi, who lived and wrote in the late XVIII - early XIX centuries, quotes from the Qur'an and hadith, analysis of these poems, recitation of surahs or prayers from the Qur'an.

Keywords: quote, Qur'an, hadith, devon, mysticism, sharia, enlightenment, teachings, faith, piety, religion.

КИРИШ

Мумтоз адабиётшуносликда назмий асарларда Қуръон ва ҳадисдан фойдаланиш мустақил бадий санъат – иқтибос санъати номи билан қайд қилинади. Замонавий адабиётшуносликда иқтибосга “Қуръон оятлари ва пайғамбар ҳадисларини шеър ичида келтириш ёки уларнинг мазмунини шеърда ифодалаш санъати” деб таъриф бериш ҳамда ҳадисларга бағишлаб ёзилган “Арбаъин”ларга ҳам иқтибос санъатининг намунаси сифатида қараш мавжуд.

Асрлар давомида ижодкорлар иқтибос санъатидан кенг фойдаланиб келганлар. Шу ўринда иқтибос санъати ҳақида қисқача тўхталамиз. Иқтибос, араб тилида “قبس” сўзидан олинган бўлиб, луғатда “илм ўзлаштирмақ”, “цитата келтирмақ” ва “ўт олмоқ” маъноларини билдиради. Иқтибос Қуръон ёки ҳадисдан керакли кўчирмани айнан олиб, олинган манбага ишора қилмаган тарзда қўллашдир. Бундан мақсад, биринчидан, келтирилаётган фикрни диний асослаш бўлса, иккинчидан, уни муқаддас калом нури билан зийнатлаш бўлган.

Адабиётшунос олим О.Жўрабоев бу санъат ҳақида: “Маънавий санъатлар сирасига кирувчи “иқтибос” санъати иштирок этган асарларда, ўзига хос жилвакорлик билан бирга

фалсафий мушоҳада ҳам чуқур акс этган бўлади. Иқтибосни қўллай билиш юксак савия ва маҳоратни талаб қиладиган ижод услубидир”, - дейди. Шунингдек, Атоуллох Ҳусайнийнинг куйидаги фикрларини келтиради: “Иқтибос” машҳур қавлга кўра Қуръон ёки ҳадисдин бир ниманининг олинганига ишора бўлмаган тарзда каломга киритмактин ибораттур”.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Шеърларига нур ва зиё бағишлаган ижодкорлардан бири XVIII аср охири – XIX аср биринчи ярмида Қўқонда яшаб, ижод қилган Азимийдир.

Бузрукхўжа (баъзи манбаларда отасининг исми Камолиддинхўжа) ўғли Азимхўжа эшон (Азимий) тасаввуф илмининг билимдони, сўфий шоир сифатида шарият аҳкомларининг асосини ташкил этувчи иймон, салот, ҳаж амалларини бажариш вожиблиги билан бирга манъ қилинган ишлардан тийилиб яхши хулқ эгаси бўлиш, суннатларни бажариш, тариқатда эса тавба қилиш, пир йўл-йўриқлари асосида иш кўриш, Қуръондан суралар ёки дуолар ўқиб ибодат қилиш, тажрид ва тафридда (хилват ва ёлғизланиш) бўлиш, маърифатда эса, дарвешликни қабул қилиш, ҳалолликни тилаш, маърифатли бўлиш, шарият ва тариқат мақомларига риоя қилиш, яхшини ёмондан фарқлай олиш, беозор бўлиб фақирлик йўлини тутиш, сир-асрорни пинҳон тутиш, шарият, тариқат, маърифат, ҳақиқат мақомларини билиш ва уларга амал қилиб Аллоҳнинг ваҳдатига интилиш каби ғояларни куйлаган.

Унинг 4000 минг мисрадан ортиқ шеърлари жамланган “Мурод-ул-ошиқин” номли девони мавжуд бўлиб, ундан ҳикмат, мусаддас, ғазал, наът, муножот, муҳаммас, мураббаъ, мустаҳзодлари ўрин олган. Уларнинг орасида иқтибос санъати билан бирга тасаввуфий-ирфоний оҳангда ёзилган ғазал ва бошқа лирик жанрларга оид асарлар катта қисмини ташкил қилади.

Азимий девонида Қуръондан келтирилган иқтибослардан мисоллар келтирсак.

Шоир Расулulloҳ с.а.в.га бағишлаган наътнинг иккинчи бандида келтирилган:

حق كلامي ده اوقودی رحمت للعالمين
حامي روز قيامت حادي دنياو دين
دُر دريای نبوت شمع جمه مرسلين
حامد درگاهينک ايردي حضرت روح الامين
الصلوة واستلام اي خواجه ايکي سرا

Бу ердаги رحمت للعالمين сўзи “Анбиё” сурасининг 107 оятига ишора беради. Яъни, وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ (107)

(Эй, Муҳаммад!) Биз Сизни (бутун) оламларга айни раҳмат* қилиб юборганмиз.

Ушбу оятдаги раҳмат* сўзи жуда кенг маънони англатади. Уларни билиш учун Муҳаммад (а.с.)нинг ахлоқ-одоблари, сийрат ва шамоиллари, шариятларининг бағрикенглиги, ҳатто, куфр ва ширк аҳлига ҳам зулмни раво кўрмаслиги, меҳр-оқибат, эзгулик каби фазилатлар манбаи эканидан хабардор бўлиш зарур.

Ушбу наътнинг учинчи бандида:

كوزلارينک نعتيده كيلدى نصن مازاغ البصر
مؤجزه بيردى دليل ايت شق القمر
ساجد اولدى خدمتينگه به قدم كيليب شجر
عرض ايتاردى حضرتينکا باش قويوبان کان زر

الصَّلَاةُ وَاسْتَلَامَ أَيُّ خَوَاجِهِ أَيُّ سِرَا

Айт Шук القمر Ушбу банддаги *البصر* сўзи “Нажм” сурасининг 17 оятига ҳамда *القمر* сўзлари Қамар” сурасининг оятларига далолатдир. Яъни,

“Нажм” сураси 17 оят: (۱۷) مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى

Пайғамбарнинг кўзи четга оғгани ҳам йўқ, ҳаддидан ошгани ҳам йўқ.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАСИ

“Қамар” сурасининг оятларига далолат: Сурада ойнинг иккига бўлиниб, мўъжиза юз бергани ҳақида оятлар бўлгани учун номи шундай аталган. “Қиёмат яқинлашди. (Мана, илоҳ мўъжиза сифатида) Ой ҳам бўлинди.

Шоир мазкур бандда Икки олам сарвари бўлмиш пайғамбарни улуғлаб, унинг ҳаёт тарзига оид мўъжизалар орқали Саллолоҳу алайҳи вассаламга бўлган чексиз туйғуларини ифода этган.

6 бандида эса:

كرچه لطفين عالم ايچره برچه كا عام ايلادی
كيمكا سنديك حق تعالى حرمت انعام ايلادی
كمنی سنديك صنف محصوص بايكرام ايلادی
قاب قوسين بتكوروب روحنی آرام ايلادی
الصَّلَاةُ وَاسْتَلَامَ أَيُّ خَوَاجِهِ أَيُّ سِرَا

Нажм сураси 9 оят: (۹) فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى

Тафсилларда бу оят Пайғамбар алайҳиссалом ва Жаброил алайҳиссалом орасидаги учрашув ҳақида эканлиги айтилади: “Яъни Жаброил фаришта яна ҳам пастрокқа тушишда давом этиб, Пайғамбар алайҳиссаломга икки камон миқдорича, балки ундан ҳам яқинроққа келдилар. Бундай яқинлик натижасида ваҳийни етказиш осонлашган”.

Қоба қавсайн еткуруб руҳини ором айлади

Мисрасидаги “қавс” сўзи камоннинг ип тортилган икки учи маъносини англатишига эътибор қаратсак, “қоба қавсайн” бирикмасини шоир камоннинг иккала учи яқинлашиб “руҳини ором” айлаганлигига ишора қилади. “Бунда шоир камоннинг икки учи маъносида Ислом таълимотини инсониятга етказиб берган икки улуғ зот – Муҳаммад ва Жаброил алайҳиссаломларни назарда тутганлиги, улар “Меърож” тунида бир-бири билан жуда яқиндан туриб учрашганларига ишора қилган бўлиши ҳам мумкин”.

Наътнинг 7 бандидаги *خير الأمم* сўзи “Оли имрон сурасининг 110 оятига ишора.

ای نبوت مسنديده جمله دين ثابت قدم
برچه مرسل لر ايچيده پشواي محترم
حق تعالى وعده بيردی امتينک خير الأمم
سنهم امت سن درودين العظيما قيلمه کم
الصَّلَاةُ وَاسْتَلَامَ أَيُّ خَوَاجِهِ أَيُّ سِرَا

“Оли имрон сураси 110 оят”: كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ
وَلَوْ آمَنَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَأَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ (۱۱۰)

Одамларга чиқарилган (маълум бўлган) умматнинг энг яхшиси бўлдингиз, (эй, мусулмонлар!) зеро, сиз амри маъруф, наҳйи мункар қиласиз ва Аллоҳга имон келтирасиз. Агар аҳли китоблар (ҳам) имон келтирганларида эди, ўзлари учун яхши бўлур эди. Улар орасида (Муҳаммадга имон келтирган) мўминлари ҳам бор, кўпчилиги эса фосиқлардир.

Ушбу бандда шоир барча умматлар ичида мусулмонлар улуғлигини, у ҳам мусулмон уммати эканлигини, икки олам сарвари бўлган Пайғамбар (с.а.в.)га саловатлар айтишни қанда қилмаслиги кераклигини шарҳлаган.

Шоирнинг қуйидаги мусаддасининг биринчи бандида келтирилган *كِرْمَنَا* сўзи “Исро” сурасининг 70 оятига ишорадир.

حمد لله قدرتيدين جوش اوروب بهر عدم
چقتى صخرای جهان غه موجدين بر قطره نم
قيلدى پيدا جمله موجوداتنى اولباكرم
افضلى مخلوق ايتب آدمنى قيلدى محترم
بوينيغە بار عبوديت ساليب آوردى رقم
تاج كِرْمَنَا بنى آدم باشيغە قويدى هم

Исро сураси 70 оят:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا ٧٠

Дарҳақиқат, (Биз) Одам фарзандларини (азиз ва) мукаррам қилдик ва уларни қуруқлик ва денгизга (от-улов ва кемаларга) миндириб қўйдик ҳамда уларга пок нарсалардан ризқ бердик ва уларни Ўзимиз яратган кўп жонзотлардан афзал қилиб қўйдик.

МУҲОКАМА

Ушбу олтиликда Азимий Аллоҳнинг буюклигини, барча мавжудотларни яратгани ҳамда улар орасида инсонни яратиб улуғ қилганлигини ифода этган.

Азимийнинг ушбу ғазалидаги байтда келтирилган *نحنُ اقرب* сўзи Қуръони Каримнинг “Қоф” сураси 16 оятида ва “Воқеа” сурасининг 85 оятида келтирилган.

اول بنده مقرب هر چندهكه آچمه لب
اسرار نحنُ اقرب انكا عيان ايمسمو

“Қоф” сураси 16 оят:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلْمَا مَا تُؤَسُّوسُ بِهِ نَفْسُهُ وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (١٦)

Инсонни (Биз) яратганмиз, (демак) унинг нафси васваса қиладиган (кўнглидан ўтадиган) нарсаларни ҳам билурмиз. Биз унга бўйин томиридан ҳам яқинроқдирмиз.

“Воқеа” сураси 85 оят: (٨٥) وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ لَا تُبْصِرُونَ

Биз унга сизлардан кўра яқинроқдирмиз, лекин сизлар (буни) кўрмасиз.

Воқеа-қиёматнинг номларидан бири. Мазкурда қиёмат қойим бўлганда рўй берадиган мудҳиш ҳодисалар баёнидан бошлаб, охиратда мўмин бандаларга бериладиган мукофотлар, яъни жаннат неъматлари, шунингдек, кофирларнинг жазоси, яъни, уларга бериладиган дўзахдаги азоб-уқубатлар баён этилади.

Шунингдек, келтирилган ушбу ҳикматдаги *ملك الموت* сўзи Сажда сурасининг 11 оятига ишора.

اجل نوبت تروور بر كون بيزكا كيلور
كيلور بولسه يقين ايشلار يراق بولور
هييتيدين يوراك بغير قانغه تولور
ملك الموت جانين الور حالتينده

Сажда сураси 11 оят:

قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (١١)

Айтинг: “Сизларга вакил қилинган ўлим фариштаси жонларингизни олур, сўнгра Раббингиз ҳузурига қайтарилурсиз”.

(жон олувчи фаришта, яъни Азроил алайҳиссалом)

Ушбу ҳикматда шоир насиҳат тарзида дўстларга Аллоҳ ҳузурида шарманда бўлмаслик учун тақво ва тоатда мудом бўлишлигини, ўлим ҳар бир дақиқада келиши мумкинлиги, ўлим фариштаси жон олиш вақтида бу ҳаётнинг барча ишлари ортда қолиши тўғрисида баён этган.

Яна бир ғазалда келтирилган أصحاب كهف сўзи Қуръондаги “Каҳф” сурасининг оятларига ишорадир.

اصحاب كهف اتيديك ايركشم اينلاره

تاقوم مو ديب الاردين نظر كمياسنى

Каҳф сураси 9 оят: (۹) *أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا* (۹)

Балки, “Каҳф” (ғор) ва “Рақим”* (битик) эгаларини бизнинг мўжизаларимизнинг энг ажойибидан, деб ҳисоблагандирсиз?

Будпарастликдан қочиб, Аллоҳнинг розилигини истаб, юртини тарк этиб бир итлари билан тоғдаги бир ғорга қочиб бориб яширинган бир гуруҳ ёш йигитлар тарихда “Асҳоби Каҳф” (“Ғор кишилари”) ёки “Асҳоби рақим” (“Битик эгалари”) деган номлар билан машхур бўлганлар.

ХУЛОСА

Таҳлил жараёнида шу нарса маълум бўлдики, Азимий Қуръон оятлари ва ҳадислар мазмунини шеърда сингдиришда, асосан, талмиҳ ва ишора санъатларидан фойдаланган. У шеърларида Қуръоннинг ўндан ортиқ сураларига мурожаат қилган. Девондаги айрим байтларда оят ва ҳадислар мазмуни ўзбек тилида ҳам берилган. Шоирнинг шеърларда фойдаланган иқтибосларига кўра унинг Қуръонга моҳир эканлиги, у келтирилган иқтибосларни мазмун ва моҳиятларини тўлиқ очиб беролганини кузатиш мумкин. Яна шуни айтиш жоизки, Қуръон ва ҳадисдан келтирилган иқтибослар туфайли асарларнинг кадр-қиммати юксак баҳоланаётгани кўпга янги қирраларни очиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қуръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири/Таржима ва тафсир муаллифи: А. Мансур. –Т.: “Тошкент ислом университети”, 2007. – 624 б.
2. Давлатов О. Алишер Навоий шеърларида Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадий талқини. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Самарқанд. 2017.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеър санъатлари ва мумтоз қофия. – Т.: Ўқитувчи, 1999. – 96 б.
4. Жўрабоев О. Ҳазиний Тўра. –Т.: 2007. “Фан”. – 135 б.